

УДК 94 (477 – 25) : 14 / 17

Олена Попельницька

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА ТА ЇЇ ДОВКІЛЛЯ У XV–XVIII ст. ЗА ПИСЕМНИМИ, КАРТОГРАФІЧНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ (ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНИЙ НАРИС)

Дослідження присвячене середньовічному етапу історії київського Десятинного храму, який, у порівнянні з давньоруськими часами існування церкви, вивчений недостатньо. Надолужуючи це «упущення», автор використовує значний комплекс історичних джерел, зокрема археологічних, які уперше залучаються до наукового обігу.

Доля першого мурованого храму Давньоруської держави – церкви Богородиці у Києві, майже два століття є предметом дослідження вітчизняної історичної науки. Споруджений за наказом князя Володимира, храм вражав сучасників розмірами, розкішними інтер'єрами і зовнішнім декором. На утримання храму давньоруські можновладці надавали десятину частину державних податків, від чого і виникла його уточнююча назва «Десятинний»¹.

Хоча величну споруду Десятинної церкви було зруйновано 1240 р. під час монголо-татарської навали, проте історія храму на цьому не скінчилася. У часи пізнього середньовіччя Десятинну церкву відбудували і вона стала одним з культових осередків Верхнього Києва. У XVII–XVIII ст. храм Богородиці Десятинної тричі реставрувався: спочатку – коштом митрополита Петра Могила, згодом – київських воєвод, губернаторів та інші представників київської суспільної еліти. У цей час на церковному цвинтарі ховали парафіян Десятинного храму, серед яких було чимало представників міського патріциату.

Проте, пізньосередньовічний етап існування Десятинного храму досі не став предметом всебічного наукового дослідження. Майже усі студії, присвячені Десятинній церкві, стосуються давньоруської будівлі X–XIII ст. Лише поодинокі розвідки були присвячені його відбудові і реставраціям у XVII–XVIII ст.

Поza увагою вітчизняної історичної науки лишився і археологічний матеріал XIV–XVIII ст., виявлений у 1900–1930-х рр. під час вивчення решток Десятинного храму та його садиби.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

У фаховій літературі, присвяченій цій пам'ятці історії та архітектури, розглядається як давньоруський період існування Десятинної церкви, так і побіжно – її подальша історична доля. Уперше стислі відомості з історії Десятинної церкви X–XVIII ст. та території, що її оточує, наприкінці XVIII ст. виклав М.Берлінський у «Історії міста Києва»².

Розвідки з історії Десятинної церкви та забудови, що її оточувала, ввійшли до 2-го видання «Опису Києва» М.Закревського 1868 р. Крім відомостей про історію храму у X–XIX ст., автор повідомив інформацію про Старокиївську фортецю, у межах якої в другій половині XVII–XVIII ст. перебувала вищезазначена культова споруда³.

Спробою вирішення питання існування Десятинної церкви у «темні віки» київської історії (XIV–XV ст.) стали висновки Ф.Ернста, 1926 р. викладені у статті «Київська архітектура XVII ст.»⁴.

Процес формування території Старокиївської фортеці у просторі та часі (зокрема, з'ясування розташування деяких господарчих та адміністративних споруд в районі Десятинної церкви) розглянули автори монографії «Киев во второй половине XVII в.» (1982 р.). Головними історичними джерелами, використаними дослідниками Г.Алфьоровою та В.Харламовим, є план Києва 1695 р. та описи міста другої половини XVII – початку XVIII ст., на яких, зокрема, зазначена і забудова Старокиївської гори⁵.

У монографіях Г.Івакіна «Київ в XIII–XV веках» (1982 р.) та «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.» (1996 р.) в числі інших розглядаються і питання існування у XIV–XV ст. житлової забудови та монументальних споруд поблизу Десятинної церкви. Автор одним з перших спростував думку (яка довгий час домінувала у вітчизняній історіографії) про припинення життя у Верхньому Києві у другій половині XIII – першій половині XVII ст. За відсутності писемних джерел XIV–XV ст. при доведенні факту відновлення людської життєдіяльності в районі Десятинного храму після монголо-татарської навали 1240 р. автор залучив археологічні джерела, виявлені київськими дослідниками на протязі останніх десятиліть⁶.

Опосередковано про відновлення життя на Старокиївській горі у XIV–XV ст. свідчать тогочасні нумізматичні знахідки, відомості про які систематизовані Г.Козубовським у студії «Находки монет XIV–XV ст. на території Києва» (1991 р.)⁷.

Проте, окреме дослідження, присвячене виключно історії Десятинної церкви у часи пізнього середньовіччя та топографії її найближчого довкілля, досі не створено, а у києвознавчій літературі розглядалися тільки окремі аспекти проблеми.

Значну наукову вагу при дослідженні топографічної ситуації на ділянці довкола Десятинного храму та його архітектури мають іконографічні та картографічні джерела. До перших відносяться зображення Десятинного храму XVII–XIX ст., перше з яких присутнє на гравюрі 1651 р. А. ван Вестерфельда. До картографічних джерел належать плани Києва 1695, 1706, 1745, 1774, 1780, 1787, 1803 та 1806 рр., на яких зазначена як ділянка забудови, прилегла до Десятинної церкви, так і сам храм.

До писемних джерел належать свідчення про Десятинну церкву у XVII–XVIII ст. та про історико-топографічну та демографічну ситуацію на прилеглий до храму ділянці міської забудови.

Важливими джерелами є документація археологічних експедицій 1900 – 1930-х рр., що вивчали залишки Десятинної церкви та довколишніх ділянок. Частина їх була опублікована, про-

те більшість цих матеріалів не введена до наукового обігу і зараз зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Найбільш ранніми є опубліковані звіти та рукописні щоденники російського архітектора Д.Мілеєва про археологічні дослідження садиби Десятинної церкви у 1908–1914 рр. Деякі зі знахідок, виявлених експедицією Д.Мілеєва, зараз перебувають у Санкт-Петербурзі⁸. Проте, частина їх зберігається у Національному музеї історії України (далі – НМІУ).

Лаконічна інформація про виявлені у 1910 та 1926 рр. археологами Д.Мілеєвим та С.Гамченком на території колишньої «садиби Трубецьких» (сучасна вулиця Володимирська, 3) пізньосередньовічні об'єкти забудови наводиться у путівнику «Київ», виданому під редакцією Ф.Ернста Всеукраїнською академією наук у 1930 р.⁹

Нарис історії археологічних досліджень Десятинної церкви, її садиби та довколишньої місцевості включено до 1-го тому монографії М.Каргера «Древний Киев» (1958 р.). Там же наводиться огляд картографічних матеріалів XVII–XIX ст.¹⁰. Проте, основну увагу автор сфокусував на давньоруському періоді існування Десятинного храму, майже обминувши середньовічний етап існування церковної будівлі.

У НА ІА НАНУ зберігаються близько п'ятдесяти звітів, щоденників, креслень, замальовок, фотографій, інвентарних книг та карток експедицій, які у 1936–1939 рр. вивчали фундаменти різночасових будівель Десятинної церкви X – XIX ст., середньовічний храмовий цвинтар та довколишню територію.

Експедиційний сезон 1936 р. складався з двох етапів: з 13 квітня до 23 травня та з 19 липня до 28 серпня. У фондовому зібранні НА ІА НАНУ цей рік репрезентований щоденниками керівника експедиції Т.Мовчанівського та наукових співробітників – А.Маневського, Л.Голубєва, Г.Зацепіної, П.Жадан, Н.Баришевської, Н.Байориса, Д.Натансона, М.Ткача. За 1936 р. також збереглися 4 альбоми фотографій, 16 малюнків художни-

ка Ю.Павловича, кілька інвентарних книг та карток з записами про знахідки.

За травень – липень 1937 р. у НА ІА НАНУ наявні щоденники керівника експедиції Т.Мовчанівського, співробітників Ф.Копилова, Н.Байориса, М.Ткача, Д.Натансона, М.Сугака та альбом фотографій.

У 1938 р. керівником експедиції (замість репресованого Т.Мовчанівського) став ленінградський археолог М.Каргер. За цей рік у НА ІА НАНУ є в наявності тільки інвентарний опис, складений Г.Корзухіною. Очевидно, решта документації була відіслана до Москви чи Ленінграду.

За липень – серпень 1939 р. (керівник експедиції М.Каргер) у НА ІА НАНУ збереглися щоденники наукових співробітників Г.Корзухіної, Н.Геппенера, З.Вальти та В.Гончарова.

Серед архівних матеріалів 1936–1939 рр. не виявлено жодного креслення розкопів, що утруднює їх локалізацію на сучасній місцевості.

Крім документації розкопок до археологічних джерел слід віднести і речові знахідки (культові, виробничі та побутові артефакти, нумізматичні матеріали), виявлені у садибі Десятинної церкви. На сьогоднішній день вони зберігаються в Києві (НМІУ), в Москві та Санкт-Петербурзі (Російський музей, Державний Ермітаж).

Історія Десятинної церкви у давньоруський час

Найдавнішу будівлю Десятинної церкви споруджено у X ст. у київській цитаделі – укріпленому «місті Володимира». 1240 р. ця монументальна споруда загинула під час монголо-татарської навали. У XIV–XVIII ст. Десятинний храм було відбудовано. Проте за розмірами нова споруда значно поступалася давньоруській Десятинній церкві.

У київській топографії пагорб, на якому розташований Десятинний храм, має назву Старокиївської гори. Документи початку XVII ст. за розташованим неподалік Софійським монастирем називали її також Софійською¹¹.

Старокиївська гора у давнину була досить неприступною. Від Печерська і Щекавиці її відокремлювали глибокі Хрещатий і Глибочицький яри. До XVIII ст. стрімкий яр ізолював Старокиївську гору і від Михайлівського і Софійського монастирів¹².

Не випадково найдавніший київський укріплений «дитинець» виник саме на Старокиївській горі. У межах давньоруської київської цитаделі перебували двори князів, бояр, дружинників, вищого духовенства. Десятинна церква, оточена князівськими мурованими палацами, понад два століття виконувала функції головного храму Києва.

Давньоруський період існування храму завершився монголо-татарською навалою. Руйнування, завдані 1240 р. будівлі Десятинної церкви, були значними. За свідченнями давньоруських літописів, під час штурму храмової будівлі – останнього оплоту захисників міста, її стіни не витримали ваги людей, які скупчилися на церковних «хорах», і завалилися. Проте, як слушно зауважив М.Каргер, церква впала не від «тягості» людей, а від ударів монгольських стінобитних таранів¹³.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ ОКОЛИЦІ У «ЛИТОВСЬКУ ДОБУ»

Після монголо-татарської навали Верхній Київ, зруйнований і спустошений, втратив роль міського адміністративного і культового центру. Згодом ці функції перебрав київський торгово-ремісничий «посад», розташований на Подолі. На той час давньоруські укріплення колишнього «міста Володимира» втратили своє оборонне значення і у XIV ст. для захисту міста на Замковій горі було споруджено нову фортецю.

Проте вже у другій половині XIII ст. людська життєдіяльність у Верхньому Києві відновилася. Про це опосередковано свідчать численні нумізматичні знахідки XIV–XV ст. (празькі «гроші», литовські «денарії», східні монети), виявлені у межах колишнього «міста Володимира»¹⁴.

У XIV чи XV ст. на терасах Старокиївської гори та довкола

зруйнованої Десятинної церкви виникло поселення, житла якого у 1960–1980-х рр. дослідили археологи¹⁵.

Тоді як Десятинна церква лежала в руїнах, у межах колишнього «міста Володимира» в XIV–XV ст. продовжували функціонувати щонайменше три давньоруські культові споруди – Федорівська і Трьохсвятительська церкви та кругла (чи багатокутна) т.зв. «ротонда»¹⁶. Остання знаходилася на місці «будинку Трубецьких» (зараз – вулиця Володимирська, 3). До прокладання у XVIII–XIX ст. траси сучасної Володимирської вулиці садиби Десятинної церкви і «будинку Трубецьких» перебували на одному природному масиві і становили одне ціле¹⁷.

Щодо визначення призначення «ротонди» (уперше виявленої 1882 р.), думки дослідників відрізняються. Г.Івакін вважає, що наприкінці XII – на початку XIII ст. «ротонда» могла бути князівською резиденцією чи палатою для нарад урядовців-бояр. На думку В.Пуцка, «ротонда» – це домініканський костюл св. Марії, заснований у першій половині XIII ст. польським місіонером Я.Одровонжем. Адже у середньовічному європейському зодчестві відомі католицькі храми, за плануванням подібні до київської «ротонди». Існують і інші думки щодо ідентифікації цієї «загадкової» споруди. С.Висоцький, В.Харламов та О.Іоаннісан вважали «ротонду» церквою св. Катерини, яку згадують документи XVI–XVII ст.¹⁸

У 1975–1976 рр. «ротонда» була досліджена київськими археологами. На її стінах були виявлені сліди реставраційних робіт XIV–XV ст. – т.зв. «віденська» система мурування цегли (яка не використовувалася у давньоруській архітектурі) та будівельний розчин, характерний для середньовічних споруд і відсутній у будівлях XII–XIII ст. При розкопках «ротонди» та довколишньої території у 1926–1927 рр. та 1975–1976 рр. були виявлені монети XIV–XV ст.

У часи середньовіччя руїни давньоруського Десятинного храму розбиралися на цеглу і каміння, які використовувалися при спорудженні нових будівель. Так, у 1973 – 1974 рр. на Подолі у кладці храму, крім цегли XVI–XVII ст., археологи вияви-

ли мармурову капітель колони. Вона майже в точності була подібна до капітелі, знайденої при розкопках Десятинної церкви, що дало підставу Г.Івакіну зробити висновок про використання при спорудженні подільського храму будівельних матеріалів Десятинної церкви¹⁹.

Наступний (після давньоруського) період існування Десятинного храму, можливо, припадає на 70-х рр. XV ст. Тоді, на думку відомого дослідника київської архітектури Ф.Ернста, Симеон Олелькович міг відбудувати зруйновану церковну споруду. Адже цей князь став фундатором реставрації зруйнованого Успенського собору Печерського монастиря та церкви Богородиці Пирогощої на Подолі. Про відбудову XV ст., як вважає Ф.Ернст, свідчили «готичні» обриси віконних отворів мурованої стіни Десятинного храму, зображені на ілюстрації з «Короткого опису міста Києва» 1820 р. М.Берлінського. Правда, Ф.Ернст також припускав, що «готичну» будівлю Десятинної церкви міг спорудити і П.Могила у XVII ст. При цьому дослідник зауважував, що «готика» в українській архітектурі побутувала до середини XVII ст. Опосередкованим свідченням спорудження «готичної» будівлі Десятинної церкви саме у 1630-х рр. (а не наприкінці XV ст.) є факт перебування на службі у П.Могили італійського архітектора О.Манчіні. Останній на замовлення митрополита реставрував Софійський собор. Серед записок цього архітектора є згадка церковного вітваря (окремого храму?), присвяченого Діві Марії. Не виключено, що малась на увазі «Могилянська» церква Богородиці Десятинної, яку, можливо, будував О.Манчіні. Ренесансні риси у архітектурі відреставрованого П.Могилою Софійського собору (зображеного на малюнку 1651 р. А. ван Вестерфельда), притаманні для зодчества Нідерландів, Германії і Польщі, відзначав Ф.Ернст²⁰. Не виключено, що іноземні майстри – реставратори київських культових споруд, у XVII ст. використовували прийоми європейського готичного та ренесансного зодчества, що надавало відбудованим пам'яткам готичних рис.

Якщо відбудова Симона Олельковича і мала місце (принаймні, писемні джерела, які б підтвердили цей факт, поки що неві-

домі), то вже наприкінці XV ст. відреставрований Десятинний храм було зруйновано. Це відбулося під час спустошення Києва 1482 р. ханом Менглі-Гіреєм, яке за руйнівними наслідками не поступалося монголо-татарській навалі XIII ст. У 1482 р. у «місті Володимира», крім Десятинної церкви, загинула «ротонда» та Федорівський монастир.

Про людську життєдіяльність на Старокиївській горі напередодні трагедії 1482 р. свідчать результати археологічного дослідження 1946–1957 рр. ділянки міста, розташованої між сучасними вулицями Володимирською, Великою Житомирською та Трьохсвятительською. У XV ст. центром цієї території був Федорівський монастир. Знахідки, виявлені під час польових сезонів 1946–1957 рр., зберігаються в НМІУ; щоденники, інвентарні книги, звіти, креслення, малюнки, фотографії – у НА ІА НАНУ.

У 1946 р. вище означену ділянку досліджувала об'єднана експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури (далі – ПМК) АН СРСР, Інституту археології АН УРСР (далі – ІА АН УРСР) та Центрального історичного музею (зараз – НМІУ) під керівництвом професора М.Каргера. У 1955 – 1957 рр. дослідження продовжила Київська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.І.Довженка та В.А.Богусевича.

М.Каргер у своїх працях відстоював постулат, що «місто Володимира» з часу монголо-татарської навали і до спорудження у другій половині XVII ст. московської фортеці не було заселене, бо археологічні матеріали XIV–XVI ст. на Старокиївській горі начебто виявлені не були. Проте результати досліджень 1946 р. території «міста Володимира» (і його археологічного вивчення наступних років) спростували цей висновок. Учасник експедиції 1946 р. – київський археолог Д.Бліфельд висловив сумнів щодо датування М.Каргером житла, виявленого у дворі будинку № 4 по вулиці Великій Житомирській. Хоча керівник експедиції М.Каргер вважав, що ця споруда загинула у 1240 р. і датував її за виявленим у заповненні керамічним матеріалом

ХІІ–ХІІІ ст. Д.Бліфельд навів аргументи на користь іншої дати – 1482 р., зауваживши, що датування будівлі – складне і спірне питання. Виявленими рештками був земляний льох дерев'яної наземної будівлі, завалений будівельними матеріалами давньоруського часу – уламками плінфи, фресок та полив'яних плиток, серед яких були виявлені фрагменти церковних панікадила і дзвону. Під цим завалом археологи натрапили на дев'ятнадцять людських скелетів (залишків тіл, скинених у котлован житла) упереміж з обгорілою деревиною і перепаленою глиною – рештками згорілої наземної будівлі²¹.

Розбіжність думок двох дослідників щодо датування одного археологічного об'єкту викликали наступні обставини. У куті досліджуваної споруди перебувала піч з брускової цегли, на поверхні якої були добре помітні поздовжні канелюри. Така цегла (т. зв. «литовка») використовувалася у архітектурі з ХІV ст. На поверхні цеглин, крім глиняного розчину, був помітний білий вапняний розчин, що, на думку Д.Бліфельда, свідчило про вторинне використання цегли (яка могла походити з якоїсь розібраної споруди) у кладці печі. Крім того, піч була вимурована за «готичною» схемою (коли цілі цеглини чергуються з їх половинами), поширеною у ХІV – середині ХVІ ст.²²

На долівці споруди були виявлені керамічні посудини, уламки скляних браслетів, бронзовий хрест-складень, залізні окуття лопат-заступів, «трубчасті» замки, рештки дерев'яних скриньок. Виявлений посуд за формою та технікою пластичного декору нагадував кераміку ХІІ–ХІІІ ст. Однак Д.Бліфельд у своєму щоденнику висловив здивування з приводу поєднання таких «давньоруських» горщиків з цеглою-«литовкою» ХІV–ХVІ ст. Висновок Д.Бліфельда є досить категоричним: «Цегла печі не має нічого спільного з домонгольською цеглою («плінфою», характерною для давньоруського зодчества. – *О.П.*). Або цегла («литовка». – *О.П.*) з'явилася раніше, ніж це вважається (у ХІV ст. – *О.П.*), або, що вірогідніше, т. зв. «домонгольська» кераміка побутувала і у подальшу епоху». Людські кістяки, виявлених у заповненні споруди, Д.Бліфельд вважав свідченням

винищення киян у 1482 р. під час набігу кримських татар Менглі-Гірея²³.

З таким датуванням Д.Бліфельда археологічних об'єктів, виявлених 1946 р., погодився дослідник В.Богусевич, який у 1957 р., досліджуючи ту ж саму ділянку міста, зазначав: «...давньоруський монастир (Федорівський. – *О.П.*), розташований неподалік комплексу будівель, виявлених 1946 р., припинив своє існування у 1482 р.»²⁴

Це припущення підтвердили розкопки 1982–1984 рр., коли археологи виявили прибудову з жолобчастої цегли XIV–XV ст. до давньоруської Федорівської церкви та житло з піччю з такої ж цегли-«литовки», розташоване поблизу храму²⁵.

Отже, археологічні дослідження ділянки «міста Володимира» з Федорівським храмом довели існування там забудови XIV–XV ст., знищеної у 1482 р.

Після спустошення Києва наприкінці XV ст. життя у «місті Володимира» поступово відродилося. У 1500 р. з Києва до Мінська перевезено ікону св. Миколая Чудотворця, яка могла походити з дерев'яної Десятинної церкви, освяченої на честь св. Миколая²⁶. Назву Миколаївської (поряд з Богородичною) Десятинна церква зберігала до XVIII ст. включно.

Археологічні дослідження підтвердили існування у XIV – XV ст. забудови і довкола Десятинної церкви. У 1907 – 1908 рр. В.Хвойка у південно-західній частині Старокиївської гори (зараз – садиба НМІУ) розкопав рештки монументальної споруди з давньоруської «плінфи» та канелюрованої цегли. Г.Івакін припустив, що ця будівля у XIII–XIV ст. ремонтувалася. У 1979–1982 рр. в Десятинному провулку археологи зафіксували кілька жител XIII–XIV ст., в яких, зокрема, виявлені монети XIV–XV ст. На думку Г.Івакіна, у цій частині «міста Володимира» у XIV–XV ст. існував один з міських життєвих центрів²⁷

Про людську життєдіяльність на Старокиївській горі у подальший час лишилися свідчення не лише археологічних, а й писемних джерел. Згідно «Люстрації (опису) Київського замку» 1552 р.» у «Старому городищі» перебували двори «слуг церко-

вних та людей митропольїх, від татар звойованих», які виконували повинності на користь митрополита, парафіяльних священиків та несли варту у замку.

З метою залучення мешканців у 1560-х рр. на Старокиївській горі довкола Софійського монастиря засновано Софійську слободу, жителі якої підпорядковувалися київському митрополиту. Однак слобода зростала повільно. У скарзі 1586 р. мешканців слободи на київського воєводу К.Острозького згадуються сім прізвищ мешканців Софійської слободи²⁸. Кількість прихожан Десятинного храму (який у 1571 р. був діючим), які б могли підтримували його у належному стані, не була достатньою – у 1595 р. Софійська слобода налічувала кілька десятків хат²⁹. У XVI – першій половині XVII ст. біля Десятинного храму існував цвинтар, досліджений археологами у XX ст.

Про те, що кількість парафіяльних храмів Верхнього Києва наприкінці XVI ст., порівняно з численністю їх прихожан, була «надмірною», свідчить такий факт. У 1571–1605 рр. священник П.Одоній *один* (курсив наш. – *О.П.*) встигав правити службу у 4-х церквах: Хрестовоздвиженській, Софійській, Василівській (Трьохсвятительській. – *О.П.*) та св. Миколая Десятинного³⁰. За винятком Софійського собору, три інші храми перебували у межах колишнього «міста Володимира». У 1605 р. Десятинна і Софійська церкви були передані уніатським священикам³¹. Скоріше за все, тогочасна Десятинна церква була невеликим дерев'яним храмом, спорудженим на місці давньоруського собору.

Можливо, тогочасну Десятинну церкву згадує документ початку XVII ст. – «Претензія (протестація) на поземельні маєтності [у Києві] 1616 р. уніатського митрополита В.Рутського. Згідно «Претензії» у Софійській слободі, крім недіючих Спаського та Хрестовоздвиженського храмів і діючої Василівської церкви, перебувала зруйнована кам'яна церква св. Микити, «від якої...не було і сліду»³². Цією церквою (яку, крім «Претензії», не згадує жодне писемне джерело), на думку дослідника історичної топографії Києва С.Голубева, була церква св. Миколая Де-

сятинного, назву якої спотворили переписувачі. В одній з рукописних копій тексту «Протестації» 1616 р. С.Голубев виявив важливу деталь, відсутню у інших списках – визначення церкви св. Микити як «Десятинної». Адже у Києві існувала тільки одна Десятинна церква – Миколаївська, яку згадують документи XVI–XVIII ст., в той час як церкву св. Микити «Десятинного» зазначає тільки «Протестація» 1616 р. Отже, робить висновок С.Голубев, церква св. Микити у Верхньому Києві ніколи не існувала. Ця назва виникла в результаті помилки копіюста, який вписав до «Протестації» замість Миколаївської Микитську Десятинну церкву³³.

Крім лаконічних свідчень писемних джерел вагомий внесок у вивчення довідля Десятинного храму у часи пізнього середньовіччя зробила археологія. Проте, і тут існують певні труднощі. За свідченням археологів, що 1936–1939 рр. вивчали територію Старокиївської гори, культурні шари XIV–XVI ст. там майже цілком знищені під час спорудження Старокиївської фортеці у XVII ст., будівництва різноманітних будівель та нової Десятинної церкви у XVIII–XX ст. Тому важко, а часто і неможливо відтворити топографічну ситуацію, що існувала навколо садиби Десятинного храму у часи пізнього середньовіччя.

Проте, факти виявлення деяких археологічних об'єктів XIV–XVI ст. зафіксували учасники експедицій 1936–1939 рр. У квітні 1936 р. у північній частині Старокиївської гори була виявлена «литовсько-польська кераміка» та кругла у плані піч «ранньолитовських часів» (так знайдені об'єкти визначені у робочих щоденниках учасників розкопок. – *О.П.*)³⁴. У липні-серпні того ж року у колишній садибі Десятинної церкви виявлено піч XVI–XVII ст. зі склепінням з «тонких плиток» (давньоруської плінфи? – *О.П.*) та брускової цегли. Дно печі укривали черепки посуду «литовського часу»³⁵.

На розкопі, закладеному на місці будівництва Художньої школи (у її приміщенні зараз перебуває НМІУ) виявлені матеріали «литовських часів»: фрагменти керамічного та скляного посуду, дві польські монети XVI ст., три поховання та рештки будівлі

з фрагментами посуду XIV–XV ст.³⁶ Як з'ясували дослідження 1966–1969 рр. цієї ділянки та північно-західного схилу Старокиївської гори, виявлені у 1936 р. поховання та будівля є залишками поселення XIV–XV ст.³⁷

У 1939 р. у південно-західній частині Старокиївської гори знайдено польський «солід» XVI ст. та вимощену середньовічну дорогу на схилі гори, під камінням якої знаходився культурний шар давньоруського часу³⁸. Не виключено, що ця вимостка пов'язана з функціонуванням вищезначеного поселення XIV–XV ст.

Того ж року на місці цвинтаря Десятинної церкви XVII–XVIII ст. виявлено напівземлянку «литовського часу» з піччю з жолобчастої цегли-«литовки»³⁹.

Отже, результати археологічного вивчення Старокиївської гори за відсутності писемних джерел є єдиними свідченнями існування у XIV–XV ст. поблизу Десятинної церкви поселення з напівземлянок та невеликих дерев'яних споруд з заглибленими у ґрунт льохами. Виявлені у цих житлах простий гончарний посуд, металеві знаряддя праці та поодинокі монети свідчать про певний регрес у матеріальному житті киян XIV–XV ст., обумовлений ворожими спустошеннями Києва, найбільшими з яких стали набіги кримських ханів Єдигея та Меглі-Гірея 1416 та 1482 рр.

«Могилянська» Десятинна церква XVII – XVIII ст.

У першій половині XVII ст. життя у Верхньому Києві поживалося внаслідок діяльності воєводи та митрополита (резиденцією якого з 1630-х рр. став Софійський монастир) по залученню мешканців. В 1618 р. у Верхньому Києві діяли 4 корчми (дві з яких належали Софійському і Михайлівському монастирям), що свідчило про активізацію життя у Софійській слободі.

У XVII ст. частково відбудовані давньоруські укріплення «міста Володимира». Один з в'їздів до Верхнього Києва – стародавня Київська (або Градська) брама розташовувалася поблизу Десятинної церкви. Дослідники історії Києва Є.Болховітінов

та М.Максимович, вважали, що Київські ворота знаходилася у верхів'ях сучасного Андріївського узвозу. Проте на міському плані 1745 р. вони зазначені на місці давньоруської Батиевої брами – на перехресті сучасних вулиць Володимирської та Великої Житомирської⁴⁰. Київські ворота та церква Діви Десятинної зображені на ілюстрації до книги «Тератургіма» 1638 р. та на панорамі Києва А. ван Вестерфельда 1651 р.⁴¹

Наступний етап відбудови Десятинної церкви пов'язаний з київським митрополитом П.Могилою, який 1636 р. відібрав в уніатських священиків Десятинний храм і наказав розібрати його⁴². Це було викликано як боротьбою П.Могили з уніатським духовенством, так і необхідністю відбудови дерев'яної споруди Десятинної церкви кінця XVI – першої половини XVII ст., яка на той час перебувала у занепаді.

Стінами «Могилянського» храму став вцілілий південно-західний кут давньоруської Десятинної церкви з бічною навою, до яких зі сходу прибудували новий цегляний гранчастий вівтар «готичного» типу, з заходу – дерев'яний притвор з дзвіницею. У плані «Могилянська» церква мала вигляд видовженого прямокутника зі зрізаними східними кутами і за розмірами значно поступалася давньоруській будівлі. На панорамі Києва голландського художника А. ван Вестерфельда (1651 р.) Десятинна церква виглядає наче складеною з трьох частин (двох цегляних та дерев'яної), кожна з яких увінчана банею. На іншому малюнку 1651 р. цього ж художника, згідно підпису, зображено «церкву св. Миколая, розташовану навпроти Михайлівської дзвіниці». Один з дослідників малюнків А. ван Вестерфельда, М.Петров, погоджувався з тим, що це – зображення руїн Десятинної церкви, адже частина її давньоруських стін не була демонтована у середні віки і збереглася до XIX ст., про що мова йтиме далі. В той же час інший дослідник малюнків Києва 1651 р., Я.Смирнов, був впевнений в тому, що підпис до вище означеного малюнка (що є копією кінця XVIII ст. з втраченого оригіналу середини XVII ст.) є помилковим і це – не Десятинна церква. А от дослідник І.Мо-

ргілевський вважав, що на малюнку (не зважаючи на підпис, який він також вважав неправильним) зображено Софійський собор з баштою, у якій розміщені сходи на церковні «хори»⁴³. Звичайно, багатьом дослідникам історичної забудови Києва хотілось би вбачати у малюнку А. ван Вестерфельда руїни саме Десятинного храму. Проте І.Моргілевський, певно, мав рацію – при розкопках 1824 та 1826 рр. давньоруського Десятинного храму на його планах відсутні фундаменти круглої башти – або її не було взагалі (і тоді підпис до малюнка 1651 р. справді є помилковим), або ця башта була знищена перебудовами.

Петро Могила не встиг відбудувати Десятинну церкву і перед смертю у 1646 р. заповів на храм 1000 злотих. Завершена у другій половині XVII ст. «Могілянська» церква одержала ту ж назву, що й давньоруська – Богородиці⁴⁴. Проте одночасно існувала і назва «Микола Десятинний»: на планах Києва 1745 та 1774 рр. церкву названо спочатку св. Миколая Чудотворця, потім – Різдва Богородиці⁴⁵.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

У другій половині XVII ст. на території колишньої Софійської слободи виникла фортеця московської залози. Тоді давньоруські вали колишнього «міста Володимира», частково поновлені у «литовсько-польські часи», були підсипані землею і посилені дерев'яним гостроколом з баштами, у 1670-х рр. заміненим потужними дерев'яно-земляними стінами. Високий вал, споруджений на місці давньоруських укріплень, відокремив Старокиївську фортецю від Михайлівського та Софійського монастирів⁴⁶. До фортеці вели 4-ро воріт, зокрема дерев'яні Київські, відбудовані поблизу Десятинної церкви на місці одноїменної старовинної брами. Неподалік храму у валу розташовувалися Миколаївська (або Десятинна) хвіртка та Рождественський бастион, названі на честь Десятинної церкви Різдва Богородиці (Миколаївської).

У Старокиївської фортеці оселилася прибула московська залога та офіцери на чолі з воєводою. План Києва 1695 р. дозволяє уявити яким було планування садиб, розташованих довкола Десятинного храму, у яких, крім жител, перебували комори, клуні, лазні, льохи тощо⁴⁷.

На плані 1695 р. поблизу Десятинної церкви, крім садиб, зазначені і дерев'яні фортечні будівлі, зокрема п'ять льохів для пороху, куль та «грошової казни», з яких один був кам'яний. Західніше Київських воріт зображено «амбар ружейний» (арсенал) – будівлю для зберігання мушкетів і малокаліберних гармат⁴⁸. Поряд Трьохсвятительської церкви розташовувався «житній двір» з коморами для зерна. На північний схід від Десятинної церкви була споруджена двоповерхова «приказна ізба» для нарад бояр і воєвод з «приказними людьми»⁴⁹.

На протилежній від Десятинної церкви стороні вулиці (що з'єднувала Київські і Золоті ворота) на плані 1695 р. зазначені «государів» та «воєводський» двори. Останній розташовувався на місці сучасного «будинку Трубецьких» (вулиця Володимирська, 3), у садибі якого у 1926 р. під час археологічних досліджень було виявлено чимало фрагментів дорогих пічних кахлів «голландської» і «московської роботи». Поряд, на Десятинній вулиці того року археологи виявили викладений колодами фортечний рів другої половини XVII ст.⁵⁰

З кінця XVII ст., після того, як посада воєводи була замінена на губернаторську, на місці воєводського двору існувала укріплена резиденція київського генерал-губернатора – «замок проти церкви Різдва Богородиці Десятинної»⁵¹. На початку XVIII ст. там мешкав київський губернатор князь Д.Голіцин, який після 1711 р. переїхав до новоспорудженої Печерської фортеці. Після завершення у 1754 р. будівництва мурованої Андріївської церкви колишнє «місто Володимира» («Малий земляний город» другої половини XVII ст.) на планах Києва (зокрема 1774 р.) став зазначатися як «Андріївський замок»⁵².

У 1654 р. «Могилянську» Десятинну церкву добудували московські воєводи, що мешкали поряд храму «воєводському дво-

рі»⁵³. Після спорудження у вівтарі цегляних престолу, жертovníка та лав⁵⁴, надбудови другого дерев'яного поверху, заміни «притвору» більш просторою дерев'яною трапезою з церквою св. Апостолів Петра і Павла⁵⁵ «Могилянський» храм нарешті освятили. У 1674 р. при Десятинній церкві існував монастир з протопопом та «братією»⁵⁶.

На гравірованих «Тезах Обідовського» (1688–1691 рр.) та плані Києва 1695 р. Десятинна церква зображена видовженою дерев'яною спорудою з цегляною гранчастою апсидою та дзвіницею з «главкою». До кінця XVII ст., коли були відбудовані Хрестовоздвиженська та Трьохсвятительська церкви, Десятинний храм лишався єдиною прихідською церквою для гарнізону Старокиївської фортеці та мав статус «ружного» – такого, що утримувався державним коштом.

Рештки «Могилянської» церкви (7 рядів цегляної кладки з залишками входу, вимурованих на давньоруських фундаментах) були виявлені під час розкопок у 1939 р. За спостереженнями археологів цегла XVII ст. відрізнялася від давньоруської більшою товщиною і темно-червоним кольором. Тоді ж виявлено і блок цегляної кладки XVII ст. з фрагментом фрески з зображенням Діви Марії з німбом, у мафорії та короні, у супроводі грецької літери «θ»⁵⁷. Не виключено, що «Могилянську» Десятинну церкву розписували грецькі майстри з Афонського монастиря, які у цей же час на замовлення митрополита П.Могили оздоблювали київський храм Спаса на Берестові⁵⁸.

Під час археологічних досліджень 1937–1939 рр. були досліджені також рештки фортечних споруд «Малого земляного городя» XVII ст.: дерев'яно-глиняні сходинок, які вели на вал та «тин» 1650–1670-х рр. з дубових і берестових колод, що зберігся на ділянці валу зі сторони гори Киселівки⁵⁹. У 1936 р. поблизу Десятинної церкви були виявлені дві виробничі споруди другої половини XVII ст. – печі для випалу цегли і вапна, складені з сирцевої (яка також застосовувалася при спорудженні «каркасу» земляних валів Старокиївської фортеці) та керамічної цегли. Печі призначалися для випалу двох видів цегли:

брускової з канелюрами та тонкої плиткової. На думку дослідника В.Гончарова, ця цегла (що наслідувала давньоруську «плінфу» та середньовічну «литовку») вироблялася для реставрації стародавніх споруд, розташованих на території фортеці, зокрема Десятинної церкви. Точно таку ж цеглу-«литовку» у 1936 р. археологи виявили у підмурках фортечної Софійської брами, спорудженої 1687 р.⁶⁰ У 1939 р. у Десятинному провулку досліджено ще одну глинобитну піч XVII–XVIII ст. з виробничою сировиною – шматками обпаленої глини та вапна, яка, можливо, входила до складу майстерні по виготовленню будівельних матеріалів, знайденої у 1936 р.⁶¹

Десятинна церква у XVIII – на початку XIX ст.

На початку XVIII ст., коли Росія вела війну зі Швецією, укріплення Старокиївської фортеці вже застаріли і не могли захищати Київ від ворогів. У 1706–1711 рр. на Печерську була збудована більш потужна фортеця, до якої переїхав київський генерал-губернатор з військовою адміністрацією. Проте укріплення Старокиївської фортеці підтримувалися у належному стані до кінця XVIII ст. У 1715 р., за губернаторства Д.Голіцина, єдиний природний масив, на якому перебували Десятинна церква і «ротонда», «розрізали» навпіл нові вулиці – Володимирська та Андріївський узвіз⁶². Востаннє укріплення Старокиївської фортеці поновлювалися під керівництвом фельдмаршала Мініха у 1736–1739 рр. в зв'язку із загрозою нападу на Київ ворожого війська під час чергової російсько-турецької війни. Тоді ж поряд Десятинної церкви було споруджено з цегли пороховий льох і артилерійський батальйонний цейхгауз⁶³. Останній – двір, де зберігалися гармати, зображений на міських планах 1745, 1774 та 1806 рр. На планах 1774 та 1787 рр. біля Київських воріт, приблизно на місці «будинку Трубецьких», зображено будівлю кордегардії⁶⁴.

На міському плані 1745 р. замість фортечних будівель та військових складів (присутніх на плані 1695 р.) довкола Десятинного храму вже зазначені квартали цивільної забудови. Після

переведення адміністративних споруд (будинку генерал-губернатора тощо) до нової Печерської фортеці колишній «Андріївський замок» був щільно забудований приватними садибами. В цей час збільшилася кількість мешканців приходу Десятинного храму та змінився їх соціальний склад. Тепер там переважно мешкали міщани, чиновники та колишні військовослужбовці.

Наприкінці XVII ст. у Старокиївській фортеці, крім Десятинної церкви, почали діяти відбудовані Трьохсвятительська, Хрестовоздвиженська та Златоустівська церкви. Десятинна церква перестала бути єдиним приходським храмом цієї ділянки міста. Через 100 років після відбудови Десятинного храму московським воєводами, у 1758 р. церква була реставрована коштом черниці київського Флорівського монастиря Нектарії – Наталі Долгорукової⁶⁵. Цегляний перший поверх відбудованої церкви було присвячено Різду Богородиці і св. Миколі Чудотворцю, другий дерев'яний – св. апостолам Петру і Павлу. У Десятинного храму з'явилась нова дерев'яна дзвіниця, 1775 р. замінена на нову. Зображення перебудованої у XVIII ст. «Могилянської» церкви збереглося на ілюстрації до книги І. Фундукля (1847)⁶⁶. У 1857 р. літографія «Вид церкви, постройеной Петром Могоилой на развалинах древней Десятинной» ввійшла до альбому «Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, изданная Н. Сементовским и А. Гаммершмидтом» (зошит VII (№ 15)).

Якщо у 1674 р. Десятинна церква була монастирською, то на міському плані 1745 р. храм зазначений як приходський⁶⁷.

Десятинну церкву зазначено на планах 1803 та 1806 рр.⁶⁸ У цей час пустинна місцевість поряд храму слугувала для замських прогулянок киян.

У 1820-х рр. земельну ділянку поряд Десятинної церкви придбав поміщик О. Анненков, який у пошуках скарбів почав розкопувати довколишню територію. Йому ж належала ідея спорудження нової церковної будівлі, яка незабаром була втілена у життя. Перш, ніж почати будівництво нового Десятинного храму, було вирішено археологічно дослідити рештки давньорусь-

кої культової споруди. Двічі – у 1824 та 1826 р., руїни розкопували чиновник К.Лохвицький та архітектор Єфімов; останній керував спорудженням нової церковної будівлі⁶⁹. Результатом цих досліджень стали два плани фундаментів Десятинного храму, які значно відрізняються один від одного. Це й не дивно, адже на той час від фундаментів давньоруської Десятинної церкви подекуди лишилися тільки фундаментальні рови, з яких був вибраний навіть бутовий камінь. Тому і К.Лохвицькому і Єфімову доводилося реконструювати втрачені ділянки фундаментів. До того ж, фахова кваліфікація архітектора Єфімова була вищою, ніж у чиновника К.Лохвицького. Тому, за словами відомого археолога М.Каргера, план 1826 р. є достовірнішим і точніше передає конфігурацію фундаментів давньоруської будівлі Десятинної церкви⁷⁰.

У 1828–1842 рр. коштом О.Аненкова за проектом архітектора В.Стасова на фундаментах давньоруської Десятинної церкви збудовано новий однойменний храм (т. зв. «Стасівський»), що проіснував до 1930-х рр.⁷¹ Спочатку до нової будівлі планувалося включити рештки вцілілих стін Десятинної церкви Х–ХІІІ ст., однак їх значна деформація не дозволила цього зробити. Давньоруські мури було розібрано з попередньою фіксацією їх вигляду на літографії «Остаток юго-западной стены Десятинной церкви, созданной великим князем Владимиром, снятый с натуры в сентябре 1826 р.», у 1857 р. опублікованій у серії «Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, изданная Н.Сементовским и А.Гаммершмидтом» (зошит VI (11).

Тоді ж, у 1820-х рр., землю поряд Десятинної церкви придбав князь Трубецький, нащадки якого спорудили будинок, що існує до сьогоднішнього дня⁷².

До 1840-х рр. територію довкола Десятинної церкви була кардинально перепланована: прокладено Володимирську вулицю, забудовано колишній пустир, розкопані вали і розібрані рештки цегляних фортечних будівель.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. приватні садиби поряд садиби Десятинної церкви розташовувалися садиби, власника-

ми яких були Слюсаревський та М.Петровський. Після сенсаційних розкопок 1907 – 1908 рр. археолога В.Хвойки у садибі Петровського з метою збереження виявлених там пам'яток старовини уряд у 1912 р. вирішив придбати у власника цей «російський Капітолій»⁷³.

Саме колишні садиби Петровського та Слюсаревського стали «полігоном», на якому розгорнулися наукові розкопки 1936 – 1939 рр., які значно доповнили і поглибили уявлення історичної науки про побут і матеріальне життя мешканців середньовічного Києва.

Археологічне вивчення Десятинної церкви та її садиби.

Першими археологічним дослідженнями давньоруських фундаментів Десятинного храму стали розкопки 1824 та 1826 рр. К.Лохвицького та Єфімова, здійснені за ініціативою київського митрополита Є.Болховітінова. Проте це вивчення архітектурних решток храму мало на меті дослідити виключно давньоруський етап існування храму. Крім лаконічних згадок у популярній літературі XIX ст. майже не лишилося інформації про результати цих студій.

У 1830–1840-х рр. залишки Десятинної церкви (від якої ще зберігалися окремі мури) «досліджував» поміщик О.Анненков. Проте, ці дилетантські розкопки не мали наукової ваги, а їх результати невідомі, за винятком інформації про виявлення скарбу давньоруських ювелірних виробів⁷⁴.

У 1907–1908 рр. у садибі професора Петровського (зараз – садиба НМІУ) відбулися розкопки відомого археолога В.Хвойки, про результати яких були опубліковані тільки загальні відомості⁷⁵. В.Хвойка виявив т. зв. «палац княгині Ольги», язичницький жертовник – «капище», дослідив виробничі майстерні по виготовленню смальти тощо. Проте, як з'ясували учасники археологічних експедицій 1930-х рр., траншеї і шурфи В.Хвойки пошкодили середньовічні культурні нашарування, які не становили інтересу для дослідника, зацікавленого лише у сенсаційних знахідках «великокнязівської доби». Саме В.Хвойка виявив цвинтар Десятинної церкви XVI–XVIII ст.⁷⁶, проте не

приділив йому належної уваги. Після досліджень В.Хвойки садиба Петровського у наукових колах одержала гучну назву «київського Акрополя».

Археологічне вивчення території довкола Десятинного храму у 1908–1915 рр. продовжила експедиція петербурзької Археологічної комісії, яку у різні роки очолювали Б.Фармаковський, Д.Мілеєв та С.Вельмін. Розкопки охопили не лише залишки Десятинного храму, а й ділянку біля її південної стіни, Десятинний провулок, садиби Трубецьких» та Селянського банку⁷⁷. Д.Мілеєв, досліджуючи кладовище середньовічної Десятинної церкви (розташоване у межах сучасних Десятинного провулку та вулиці Володимирської) виявив понад 20-ть поховань «часів П.Могили» (XVI–XVII ст. – *Авт.*). У могильних ямах були знайдені скляні посудини, покладені у ногах небіжчиків, які автор розкопок визначив як «скляниці» з елеєм, що використовувалися у поховальному обряді⁷⁸. В одному з поховань було виявлено повстаний головний убір з мідними прикрасами, у інших – обручка, металеві деталі одягу тощо⁷⁹.

У 1936–1939 рр. цвинтар середньовічної Десятинної церкви досліджували експедиції Т.Мовчанівського та М.Каргера. Проте, головну увагу було приділено давньоруським церковним фундаментам з прибудовами XVII–XVIII ст., які стали доступними після знищення у 1930-х рр. «Стасівської» Десятинної церкви.

Розкопки 1936 р. почалися в зв'язку з будівництвом у саду колишньої садиби М.Петровського будинку Художньої школи (зараз – НМІУ). Ретельно вивчити увесь будівельний майданчик площею 2 га було неможливо за відсутності фінансування експедиції, необхідної кількості робітників та наукових кадрів. Адже одночасно з дослідженнями Старокиївської гори відбувалися розкопки у колишніх Софійському, Михайлівському та Києво-Печерському монастирях. Крім працівників київського Історичного музею (Тесля) та музею Народного мистецтва (Д.Натансон, Ю.Павловський, Г.Зацепіна, Маслов) до розкопок

на Старокиївській горі були залучені співробітники Московського історичного музею А.Маневський та Л.Голубева.

В першу чергу досліджувався будівельний майданчик – південно-західна частина садиби М.Петровського, розташована над схилами Старокиївської гори. Окремі розкопи було закладено на місцях шурфів і траншей В.Хвойки – біля залишків валу «міста Кия»; на місці «палацу Ольги»; поряд «капища»; вздовж залишків валу XVII–XVIII ст. над Кожум'яцьким яром; на розі вулиці Володимирської і Десятинного провулку, де розташовувався середньовічний церковний цвинтар.

У 1939 р., після знищення «Стасівської» церкви, почалося дослідження решток двох будівель Десятинного храму – давньоруського та спорудженого на її фундаментах «Могилянського».

Як свідчать записи у робочих щоденниках науковців експедиції, розкопки 1936 р. відбувалися у складних умовах. Крім нестачі наукових кадрів, дослідникам довелося мати справу зі складною старатиграфічною ситуацією. Внаслідок людської діяльності на ділянці довкола Десятинної церкви (будівництва у XVII та XIX ст. «Могилянської» та «Стасівської» церков, спорудження московської фортеці, господарської діяльності у приватних садибах XIX–XX ст.) культурні шари XIV–XVIII ст. були перемішані та пошкоджені. До глибини 2 м ґрунт містив будівельне сміття XIX ст. з випадковими знахідками X–XVIII ст. У багатьох місцях археологи натрапляли на траншеї і розкопи В.Хвойки, що перерізували середньовічні об'єкти.

Серед документів експедицій відсутні креслення розкопів, що утруднює їх «прив'язку» до сучасної місцевості. У наш час дослідниця С.Кілієвич за описами з робочих щоденників та зображенням місць розкопів на фотографіях, складала схему розташування на Старокиївській горі досліджуваних у 1936–1939 рр. ділянок⁸⁰.

У 1936 р. на місці церковного цвинтаря виявлено «пізньо-литовські» поховання (XVI ст. – *Авт.*), в одному з яких збереглися мідні гудзики⁸¹. У 1937 р. вивчення колишнього церковного кладовища продовжувалися. Того року були виявлені похо-

вання XVII – початку XIX ст., розташовані у 2 – 3 яруси. Така щільність могил свідчить про невеликі розміри кладовища, тривалий час його функціонування та чималу кількість прихожан Десятинної церкви. Науковці, що вивчали поховання (Б.Копилов, В.Гончаров, Н.Байорис) зазначали, що захоронення верхнього ярусу можуть бути датовані другою половиною XVIII – початком XIX ст., розташовані під ними слід відносити до XVII – початку XVIII ст.

Інформація про поховання, досліджені у 1937 р. (виявлені у них речі; вік, стать та захворювання померлих) зафіксована у щоденниках археолога Б.Копилова та антрополога М.Ткача. Збереглися і фотографії розкопаних поховань.

Найбільш масовими знахідками з пізньосередньовічних поховань цвинтаря Десятинної церкви є металеві натільні хрестики та гудзики від одягу. Серед знахідок у 1936 р. зафіксований один нагородний хрест XVIII–XIX ст. Про заможність прихожан Десятинного храму, серед яких було чимало представників міської верхівки (офіцери гарнізону Старокиївської фортеці з родинами, міщани, чиновники) свідчить колекція коштовних тканин і речей, виявлених в 1936 р. у похованнях – фрагменти кисеї, плетені галуни, гудзики з емаллю, металеве мереживо тощо⁸².

У 1938 р. дослідження середньовічного цвинтаря Десятинної церкви продовжила експедиція під керівництвом М.Каргера. З тогорічних документів у НА ІА НАНУ збереглася інвентарна книга з записами про знахідки⁸³. З коментарів археолога Г.Корзухіної стає відомим про виявлення у 1938 р. на цвинтарі Десятинної церкви склепів XVII–XVIII ст. з рештками коштовних тканин, які зараз (разом зі знахідками 1936 р.) входять до колекції археологічного текстилю НМІУ. Це – золотне декоративне мереживо, срібні і золоті шнури, галуни і позументи; фрагменти чоловічого камзолу з оксамиту турецького виробництва; зразки шовкової тканини, виготовленої в Ірані, Китаї та Японії; парчева тасьма перського походження тощо⁸⁴. Це зібрання репрезентує не лише високий соціальний статус прихожан Десятинної

церкви XVII–XVIII ст., а й знайомить з асортиментом товарів (зокрема, предметів розкошу), що ввозилися на ринки тогочасної України.

Крім зразків тканин, до археологічних колекцій НМІУ входять речові знахідки XVII–XVIII ст. з кераміки, скла, металу, виявлені у 1911 та 1914 рр. експедицією Д.Мілеєва та у 1936–1938 рр. експедиціями Т.Мовчанівського і М.Каргера. Проте, значна кількість археологічних знахідок, про які йде мова в експедиційних польових щоденниках та інвентарних книгах 1936–1939 рр., серед колекційних матеріалів відсутня – їх було вивезено до Ленінграду (зараз вони перебувають у Російському музеї та Державному Ермітажі) або втрачено під час II Світової війни.

На завершення хочеться висловити власні міркування щодо доцільності відбудови Десятинної церкви, з приводу якої зараз точиться наукова полеміка на сторінках київських періодичних видань. Звичайно, відродження знищених архітектурних пам'яток Києва має позитивні моменти – зокрема, це надає місту імпазантного зовнішнього вигляду. Проте, не варто забувати, що відбудовані споруди – це тільки копії в натуральну величину, які подібні до оригіналів, проте не мають тієї історичної, культурної і духовної вартості, яку мали втрачені прототипи. Отже, ці «новобуди» є не більше, ніж красиві «декорації» до міських краєвидів.

До того ж, споруджуючи Успенський (у Києво-Печерській лаврі) та Михайлівський собори, чи задумалися автори і ініціатори цих проєктів, що такі «будови століття» назавжди знищують безцінні культурні шари, у яких перебували, зокрема, і поховання наших предків, що немало зробили для розвитку вітчизняної культури і державності. Адже при таких «авральних» темпах відбудов соборів, які ми, пересічні кияни, спостерігаємо останнім часом, археологи не мають можливості дослідити належним чином і у повному обсязі усе те цінне (поховання, будівлі тощо), що ховає у собі київська земля. І залізобетонні сваї, вбиті під фундаментами Успенського і Ми-

хайлівського соборів і які, без сумніву, вб'ють у підмурки нового Десятинного храму (бо Старокиївська гора, складена з глини, однозначно не витримає такої ваги) назавжди покладуть край будь-якому археологічному вивченню «київського Акрополя». А досліджувати ще є багато чого. Адже усі експедиції минулих років (починаючи з розкопок К.Лохвицького) вивчили лише незначний відсоток поверхні Старокиївського плато. Можливо, що найбільш сенсаційні знахідки ще чекають на відкривачів. Тому, навіть якщо відбудова Десятинного храму має відбутися, не варто квапитися. Доцільно спершу ґрунтовно вивчити як рештки храму, так і його навколишню територію. І тільки після завершення таких археологічних досліджень (які можуть тривати і кілька років, а, власне, куди спішити?) можна з чистою совістю вбити сваї у «київський Акрополь». Адже, згадуючи настанови давніх мислителів, квапитися треба повільно і, дбаючи про майбутні покоління та їх духовність, не вихлюпнути разом з водою дитину.

---

1. Кальнофойський А. Тертарургима, або чуда (Київ, 1638 року) // Хроніка 2000. – 1997. – Вип. 17 – 18. – С. 41; № 54.

2. Див. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т археол., Ін-т історії. Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М.Ю.Брайчевського – К.: Наук. думка, 1991. – 320 с. (Пам'ятки іст. думки України).

3. Див. Закревский Н. Описание Киева: В 2 т. – Т. 1, 2. – М., 1868. – 884 с.

4. Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст. // Київ і його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 127 – 150.

5. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К.: Наук. думка, 1982. – 160 с.

6. Івакін Г.Ю. Киев в XIII – XV веках. – К.: Наук. думка, 1982. – 125 с.; Його ж. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К.: Ін-т археології НАН України, 1996. – 271 с.

7. Козубовский. Г.А. Находки монет XIV – XV ст. на территории Киева. – К., 1991. – 27 с.

8. Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1909. – Приб. к вып. 32. – С. 22, 74, 124; Милеев Д.В. Отчет о раскопках [1908 г.]. – IP НБУВ. – Ф. 152. – Од. зб. 163; Каргер М.К. Древний Киев: В 2 тт. – М.; Л., 1958. – Т. I. – С. 56.
9. Київ. Провідник / Під ред. Ернста Ф. – К.: ВУАН, 1930. – 790 с.
10. Каргер М.К. Древний Киев... – Т. I. – С. 56.
11. Донесение возных об отобрании у киевского священника Филиппа церквей Софийской и Десятинной // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1896. – Кн. 10. – С. 142
12. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева. – К., 1898. – С. 92.
13. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – С. 47 – 48.
14. Козубовский Г.А. Находки монет XIV – XV ст. на территории Киева. – С. 3, 23, 25.
15. Івакін Г.Ю. Киев в XIII – XV веках. – К., 1982. – С. 66.
16. Там же. – С. 61 – 73.
17. Київ. Провідник / Під ред. Ернста Ф... – С. 347.
18. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)... – С. 113.
19. Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 219.
20. Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст... – С. 131, 143, 148; Київ. Провідник / Під ред. Ернста Ф... – С. 342; Ериницкая М., Вержбицки М. Архитектор Октавиан Манчини, состоявший на службе у митрополита П. Могилы (Авт. экз. отчета про научные исследования Национального музея в Кракове. Т. V, Краков, 1959): Пер с поль. / М. Криницька, М. Вержбицки; Академия стр-ва и арх-ры УССР, НИИЭП. – К., 1960 – С. 19.
21. Бліфельд Д.І. Щоденник. 04.06. – 26.09.1946 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. ІА / К. – Од. зб. 1946 / 17. – Арк. 32 – 35; Каргер М.К. Раскопки на территории «города Владимира» // Археологические исследования Древнего Киева (1938 – 1947 гг.). – К.: Изд-во АН УССР, 1950. – С. 170, 175, 177.
22. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993. – С. 447 – 448.

23. Бліфельд Д.І. Щоденник... – Арк. 44.
24. Богусевич В.А. Раскопки в Киеве 1957 г. (ул. Владимирская, 7 – 9). Отчет (май – июнь). – НА ІА НАНУ. – Ф. ІА / К. – Од. зб. 1957 / 37-а. – Арк. 30.
25. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)... – С. 115.
26. Івакін Г.Ю. Киев в XIII – XV веках... – С. 61, 62, 65.
27. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)... – С. 116 – 118.
28. Владимирский-Буданов М.Ф. Акты о заселении Южной России XVI и XVII вв. // Акты Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. VII. – Т. III. – К., 1905. – С. LIII; Жалоба жителей Киевской слободы, новоосаженной около Софийского монастыря, на киевского воеводу, князя Константина Константиновича Острожского и на жену его наместника, княгиню Матушовую Воронежскую, о том, что князь Острожский запретил жителям Киевской слободы заниматься торговлею и продажею питей, княгиня же Воронежская приказала своим слугам ограбить имущество истцев и многих из них заключила в темницу. 1596 г. // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 253 – 256.
29. Киев триста лет назад (Верещинский Ю. Способ заселения Нижнего Киева и обороны бывшей столицы киевского княжества) // Киевская старина (далі – КС). – 1894. – Т. XLIV. – С. 406 – 407, 419.
30. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева... – С. 112.
31. Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст... – С. 139.
32. Голубев С. Историко-топографические изыскания и заметки о Древнем Киеве. Статья первая: Существовала ли в Киеве на Старом городе церковь святого Никиты, относимая к великокняжеской эпохе? – К., 1899. – С. 1, 2; Люстрация Киевского замка. 1616 г. // АЮЗР. – К., 1905. – Ч. VII. – Т. III. – С. 34 – 35.
33. Голубев С. Историко-топографические изыскания и заметки о Древнем Киеве. Статья первая: Существовали ли в Киеве на старом городе церковь святого Никиты, относимая к великокняжеской эпохе?... – С. 7, 8.
34. Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопок на Десятинній садибі у Києві. 13.04.1936 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – Од. зб. 32. – Арк. 20.

35. Його ж. Щоденник Київської археологічної експедиції 1936 р. на території коло Десятинної церкви. 2-й період роботи. 19.07 – 28.08. – Там само. – Од. зб. 38. – Арк.57.

36. Гончаров В.К.. Щоденник. – 02.07 – 30.08. 1936 р. – Там само. – Од. зб. 39. – Арк. 38, 42, 46, 70.

37. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII – XV веках... – С. 63.

38. Геппелер Н.В. Щоденник розкопок у саду Петровського. 20.07 – 23.08. 1939 р. – Там само. – Од. зб. 61. – Арк. 11, 12, 14.

39. Гончаров В.К. Щоденник розкопок Київського акрополя часів Київської Русі на садибі Шлюсаревського (Десятинний провулок, 8). 03.07 – 03.08. 1939 р. – Там само. – Од. зб. 64.

40. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т.Ананьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995 («Пам'ятки історичної думки України»). – С. 41; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. II. – С. 101; Древний город Киев. Планы [36 фотокопій планів XVII – XIX ст.]. – К.: Академия архитектуры УССР, Ин-т истории и теории архитектуры, 1948. – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.І.Заболотного. – Інв. № 31409. – Арк.5.

41. Кальнофойський А.Тертарургима, або чуда (Київ, 1638 року)... – С. 41, № 52, 54; Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках / Під ред. М.Грушевського. – К., 1926. – С. 148.

42. Протестация от имени униатского митрополита Иосифа Вельямина Рутского на православного митрополита Петра Могилу о том, что последний вместе со своею капитулою и слугами, «наехавши» на церковь св. Николая Десятинную, приказал раскидать ее, а все сокровища и украшения забрать. 1636 г. // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 10. – С. 223 – 224.

43. Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст... – С. 148, 149; Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в г. Екатеринославе. – М., 1914. – С. 418. – Табл. XI, рис. 1; Моргілевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії та пам'ятках (Записки УНТ в Києві, тепер – Історичної секції УАН, Т. XXII) / Під ред. М.Грушевського. – К., 1926. – С. 81 – 108.

44. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I. – С. 283–284; Извлечение из духовного завещания Петра Могилы. 1646 г. // Сборник материалов для

исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 72.

45. Древний город Киев. Планы... – С. 5, 9.

46. Роспись Киеву. 1682 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.. – Отд. III. – С. 99; Роспись Киеву. 1682 г. // Закревский Н. Описание Киева. – Т. II. – С. 900.

47. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во сторой половине XVII века. – С. 45, 46.

48. Роспись Киеву. 1682 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд. III. – С. 96.

49. Расписной список Киева 1695 г. // Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во сторой половине XVII века... – С. 136.

50. Гамченко С.С. Раскопки в Киеве в 1926 г. // Хроники археологии и искусства. – 1927. – Окремий відбиток (НА ІА НАНУ. – Особовий фонд Гамченка С.С. – Од. зб. № 63).

51. Описание града Киева в 1753-м году в Печерской лавре сочиненное // Архіви України. – 1984. – № 5. – С. 50.

52. Древний град Киев. Планы... – С. 9.

53. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // КС. – 1886. – № 12. – С. 665.

54. Оглоблин Н. Из архивных мелочей о Киеве XVII в. // КС. – 1889. – № 5. – С. 579 – 580.

55. Київ. Провідник / Під ред. Ернста Ф... – С. 342; Роспись Киеву. 1682 г. // Закревський Н. Описание Киева... – Т. II. – С. 900; Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст... – С. 153.

56. Закревский Н. Описание Киева... – Т. I. – С. 284; Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во сторой половине XVII века... – С. 37.

57. Корзухина Г.Ф. Дневник. 01.07 – 29.08. 1939 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – Од. зб. 60. – Арк. 7, 91.

58. Київ. Провідник / Під ред. Ернста Ф... – С. 285.

59. Мовчанівський М.Т. Щоденник Київської археологічної експедиції на території коло Десятинної церкви (2-й період роботи). 19.07 – 28.08. 1936 р. – Там само. – Од. зб. 38. – Арк. 16, 57; Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во сторой половине XVII века... – С. 36.

60. Мовчанівський Т.М. Садиба художньої школи. Щоденник розкопок

на «Десятинній садибі» у Києві. 13.04.1936 р. – НА ІА НАНУ. – Ф 20. – Од. зб. 32. – Арк. 26, 29.

61. Вальга З., Корзухина Г. Дневник раскопок на усадьбе Слюсаревского. – Там само. – Од. зб. 63. – Арк. 15; Мовчанівський Т.М. Садиба художньої школи. Щоденник розкопок на «Десятинній садибі» у Києві. 13.04.1936 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – Од. зб. 32. – Арк. 26, 29.

62. Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1912. – Приб. к вып. 44. – С. 100.

63. Древний град Киев. Планы... – С. 5, 9, 10, 11.

64. Там же. – Арк. 9, 10.

65. Берлинський М.Ф. Опис міста Києва... – С. 229, 238.

66. Обозрение Киева в тоношении к древности, изданное Иваном Фундуклеем. Репринтне відтворення видання 1847 року. – К.: Задруга, 1996. – С. 31

67. Древний град Киев. Планы... – С. 5.

68. Там само. – Арк. 13, 14.

69. Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве. – СПб., 1829. – С. 14 – 15.

70. Каргер М.К. Раскопки на территории Десятинной церкви (1938 – 1939 гг.) // Археологические исследования Древнего Киева (1938 – 1947 гг.). – К.: Изд-во АН УССР, 1950. – С. 45 – 140.

71. Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст... – С. 154; Каргер М.К. Древний Киев... – С. 35. 39. 44.

72. Київ. Енциклопедичний довідник. – К.: Гол. Ред. УРЕ. 1981. – С. 6117.

73. Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1912. – Приб. к вып. 44. – С. 100.

74. Каргер М.К. Древний Киев... – С. 39.

75. Там же. – С. 44.

76. Київ. Провідник / Під ред. Ернста Ф... – С. 346.

77. Каргер М.К. Раскопки на территории Десятинной церкви (1938 – 1939 гг.). – С. 52 – 53.

78. Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1909. – Приб. к вып. 32. – С. 124.

79. Там же. – СПб., 1912. – Приб. к вып. 44. – С. 96.

80. Килиевич С.Р. Карта «Археологические исследования Киевского детинца (1824 – 1980 гг.)» // Детинец Киева XI – первой половины XIII вв. – К. : Наук. думка, 1982.

81. Гончаров В.К.. Щоденник. – 02.07 – 30.08. 1936 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – Од. зб. 39.

82. Копилов Б.Ф. Щоденник. 07.05–02.06. 1937 р. – Там само. – Од. зб. 50-а; Ткач М.П. Щоденник з антропологічних розкопів. 1937 р. – Там само. – Од. зб. 52; Альбом фотографій. 1937 р. – Там само. – Од. зб. 53.

83. Инвентарная опись. 14.07 – 23.08. 1938 г. – Там само. – Од. зб. 59-а.

84. Клочко Л., Бредіс Н. Дослідження текстилю // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення / Колектив авторів. – К.: «Ар-тЕк», 1996. – С. 105 – 109.

Olena Popelnytska

**DESYATYNNYA CHURCH AND ITS ENCIRCLEMENT ACCORDING
TO WRITTEN, CARTOGRAPHIC AND ARCHEOLOGICAL
SOURCES (HISTORICO-TOPOGRAPHIC ESSAY)**

The research addresses the midlevel stage of history of Kiev’s Desyatynna church, which is studied insufficiently against the Old Russian period of its history. Author uses considerable complex of historical sources, in particular archeological, which are introduced into scientific application for the first time.